

Bárdos Kornél

SZABAD KIRÁLYI VÁROSAINK ÉS MEZŐVÁROSAINK ZENEI ÉLETE A 16—17. SZÁZADBAN (1541—1686)*

Magyarország zenetörténete II. kötetének (1541—1686) munkálatai tették aktuálissá városaink korabeli zeneéletének alaposabb vizsgálatát. Az e téren végzett két évtizedes kutatómunka igazolja, hogy a magyar városok zenei művelődéstörténetét csakis szisztematikus levéltári kutatás útján — a korabeli latin, német és magyar nyelvű anyag feltárásával — lehet hitelesen megismerni. A szerző 32 város levéltári és irodalmi adatai alapján foglalta össze e korszak zenei életét.

E kutatások első és legfontosabb eredményének tartjuk, hogy történelmünk legsúlyosabb korszakában annak ellenére, hogy az ország középső harmada a török uralom alatt állott, az ország kétharmad részében — a királyi Magyarország, Erdélyben és Horvátországban — városaink e korban is részesei lehettek az európai zenei művelődésnek. Többségük bázisa lehetett olyan intenzív zenélésnek, amely nem engedte, hogy kiessünk az európai vérkeringésből. A korabeli Magyarországon működő muzsikások városainkban egyházi és világi téren egyaránt elsősorban az európai repertoárból állították össze műsorukat, s maguk is e stílusban komponáltak reneszánsz, majd barokk műveiket. Sőt a reformáció központjaiban tanuló, majd onnan hazatérő zeneszerzők, valamint az ellenreformáció elől külföldről hozzánk menekült szerzők is e közös kincsből merítve hozták létre műveiket és gazdagították városaink zeneéletét.

Az európai jelleget hangsúlyozva ki kell emelnünk azt is e korban, hogy a reformáció és az ellenreformáció évszázados küzdelme idején a felekezeti hovatartozás szerint zenéjük főleg intenzitásában különbözött. Az evangélikus és katolikus jellegűekben az európai többszólamúság és hangszeres zene gazdagon virágozott templomban, iskolában és a polgárság napi életében egyaránt. A református és unitárius jellegűekben a 17. század végéig — főleg az ortodoxia és puritanizmus hatására — egyszólamú énekléssel elégedtek meg, idő-

* Lásd részletesebben ugyanezen című tudományos doktori értekezés kéziratát és Magyarország zenetörténete II. kötetének Városi zeneélet c. fejezetét. Akadémiai Kiadó, 1990.

vel még a középkori gregoriánnak nemzeti nyelvű hagyományától is megváltak. Magát a hangszeres zenét is kirekeszteni igyekeztek, gyakran még az orgona használata ellen is harcoltak. Mivel pedig jó néhány olyan városunk is volt ez időben, ahol több felekezet is élt egymás mellett, ugyanazon városon belül is tapasztalható a zenélés intenzitásának ez a különbsége. Az evangélikus és katolikus környezetben többszámú zenét, a reformátusoknál és unitáriusoknál csupán egyszámú éneket találunk.

Levéltári kutatásunk másik lényeges eredményeként az általunk vizsgált 20 szabad királyi városban és 12 mezővárosban egymástól elütő két zenei struktúrát találtunk. E két várostípus jogi szempontból a középkortól kezdve lényegesen különbözik egymástól. Az előbbi közvetlenül a királynak adózott, mentesült a vármegyei és a földesúri adózástól, s a városi tanács kegyura volt az egyházaknak és az iskoláknak. Bányavárosaink közül Körmöcbánya, Selmechánya és Besztercebánya is — velük foglalkozunk részletesebben — szabad királyi bányavárosok voltak a 16—17. században. Az erdélyi száz városokat — Nagyszebent, Besztercét, Segesvárt, Brassót — is joggal oszttjuk e csoportba, mert a középkortól kezdve a szabad királyi városokéval egyenrangú kiváltságokat élveztek.

Az utóbbi, a mezővárosi típusban igen széles skálát ismertünk. Akadnak köztük, amelyek a szabad királyi városok nivóját súrolják (pl. Győr), mások viszont a falu határához járnak közel. Abban azonban mindenképpen meg egyeznek egymással, hogy a vármegyének és a földesúrnak adóznak, ha bizonyos mértékű kiváltságot szereznek is maguknak.

A szabad királyi városokra jellemző zenei struktúra lényege: a zenélés központjában a szabad királyi város saját zenészei állanak, akiket neveznek toronyzenészeknek, városi zenészeknek (Thurner, Thürmer, Turner, Stadturner, Stadtmusici, Kunstpfeifer, Trometer, Trumeter, Tubicines Civitatis). Eltartásukról a város gondoskodik. A 4-6 tagból álló együttes élén a toronymester (Turnermeister) áll. Tagjai a toronyzenész legények (Turner Gesell) és a tanulók (Lehrling). A városból kapott összegből a toronymester gondoskodik legényei eltartásáról, de a tanulók a zenetanításért és az eltartásért a mesternek fizetnek. Négy-öt év alatt jó néhány fúvós és vonós, sőt billentyűs hangszereken tanulnak meg játszani. E tudásukról a városi tanács igazolást és ajánlást tartalmazó díszes felszabaduló levelet (Lehrbrief, Testimonialis) állít ki, ha más városokban állást szerezni vagy tudásukat tökéletesíteni kívánják.

Hármas funkciót töltenek be a város zeneéletében. a) Rendszeresen játszanak toronyzenét és őrkdnek a város tornyában. Az utóbbi kötelességüktől több helyen felmentik őket, és toronyőrök veszik át ezt a feladatukat, hogy teljesen a zenének élhessenek (pl. Pozsony, Körmöcbánya, Kassa). Zenével fogadják az érkező, távozó és a városon vagy a város mellett áthaladó előkelőségeket. Játszanak a város saját hivatalos ünnepségein és a polgárok családi ünnepein. b) Külön szerződéseik alapján (tehát rendszeres fizetésért) közreműködnek az evangélikus és katolikus templomok és iskolák zenekarában, szükség szerint fúvós és vonós hangszerekkel, általában minden vasárnap és ünnepnap az istentiszteleteken, körmeneteken és az iskoladrámák előadásában. E rendszeres közreműködésük révén a korabeli európai repertoár-műveket játszottak. c) A szórakoztató zene területén is uralkodtak. A magánzenészek csak az ő engedélyükkel és a nekik lefizetett összeg ellenében muzsikálhatnak, de a reprezentatív táncmulatságokon, főleg a farsang idején, maguknak tartják fenn a játszási jogot. Ezzel kapcsolatos állandó harcukban a városi tanács

megvédi toronyzenészei jogát. Gyakran tesznek eleget más városok vagy főúri rezidenciák meghívásának — a városi tanács engedélyével. A város ún. fegyveres polgári alakulatainak együttesében is felkérésre gyakran szerepelnek, csupán a városban állomásozó ezredek zenekarából hiányoznak. (A 18. században a színházi zenekarban is játszanak!)

A városi tanács mint kegyúr az iskolák és templomok alkalmazottait — így a zenészeket is — maga fizeti, ill. hozzájárul fizetésükhöz, kivéve a jezsuitákat, akik csaknem mindenütt a nekik juttatott alapítványokból fizetik zenészeiket, így a közreműködő toronyzenészeket is. Az egyeduralmat élvező felekezet városi tanácsa azonban nemegyszer nem fizeti a másik felekezet templomának és iskolájának zenészeit, sőt a toronyzenészek közreműködését is akadályozza (pl. Sopron, Lőcse).

Mezővárosainkban lazább zenei struktúrát találtunk, a városi tanácsnak is kevesebb a szerepe a zeneéletben. E típusú városokra a sokféleség jellemző. Ha egyáltalán találunk értékesebb zenélést, akkor a várost birtokló feudális főúr (gróf, herceg, püspök, káptalan) zenei együttese áll a központban. A feudális főúr státusban levő zenészei muzsikálnak a főúr rezidenciájában, templomában (székesegyházában), de nincs olyan szerepük az evangélikus és katolikus (jezsuita, piarista) iskolákban és templomok együttesében, mint a toronyzenészeknek a szabad királyi városokban. A feudális főúr zenészei a szórakoztató zene területén sem uralkodnak, ha vállalnak is szerepet a reprezentatív bálokon.

Azokban a mezővárosokban, amelyekben nem működik főúri együttes, az evangélikus vagy katolikus parókia ének- és zenekara vagy az iskolák (evangélikus, jezsuita, piarista) együttese a zeneélet irányítója. Az anyagi alap ezekben bizonytalanabb lévén, a kórusokban nagyobb a szerepük az önkéntes, amatőr énekeseknek és hangszereseknek. Ez ugyan szélesebb társadalmi bázist jelent a zenélésben, de ugyanakkor színvonalbeli hullámlást is az együttesben.

Az elmúlt évtizedekben a toronyzenészek intézményét és a működésükkel járó zenei struktúrát, *Szabolcsi Bence* kutatásai alapján, a németes műveltségű városaink sajátjának tekintettük. Mivel azonban akadnak olyan németes műveltségű városaink (pl. Győr, Pécs), amelyekben nem élt e hagyomány, viszont ismerünk három szabad királyi várost, amelyeknek a 17. századi levéltári anyaga (a városi jegyzőkönyvek és az iratok nagyobbik része) magyar nyelvű (Nagyszombat, Kassa és Kolozsvár) és mégis voltak toronyzenészei, részletes levéltári kutatásainkra építve magunk részéről a szabad királyi városainkhoz kötjük a toronyzenészekhez kapcsolódó zenei struktúrát. (Jellemző, hogy amikor a 17. század közepén a németes kultúrájú Eperjes tanácsa toronyzenésze ügyében Kassára ír, levelét magyar nyelven írja a kassai városi tanácshoz!)

A vizsgált húsz szabad királyi város közül csak Zágráb jelent kivételt. Bár a kegyurasággal járó kötelezettségének a városi tanács itt is eleget tesz (pl. a Szent Márk-városlébania zenészeit eltartja), de nem voltak toronyzenészei, csak toronyőrei. Horvátországnak mint társországnak sajátos fejlődésében véljük ennek hátterét. A kérdésre kielégítő választ a középkorral foglalkozó történészeinktől reméljük.

A toronyzenészek felvázolt hármas szerepét külföldön főleg német, osztrák és lengyel városokban tudjuk bizonyítani. Európa-szerte elterjedtek voltak a zenei testvérületek is (Bruderschaft, Confraternitas), melyeknek tagjai voltak

a középkortól kezdve gyakran a toronyzenészek. (II. József 1782-ben a birodalom területén a többi egyesületekkel ezeket is feloszlatta.)

A *külföldi és a magyarországi gyakorlat* között azonban két fontos különbséget tapasztalunk. a) A toronyzenészekkel kapcsolatos zenei struktúrát a külföldi irodalomban sehol sem kötik egy bizonyos várostípushoz. Mi viszont bizonyítjuk — bár okát még nem ismerjük —, hogy a szabad királyi városaink sajátja volt a középkortól kezdve. A kérdést külföldön — tudásunk szerint — ilyen szempontból még senki sem vizsgálta meg. b) Zenei testvérület működéséről a 16—17. században hazánkban nem találtunk adatot. A 18. század elejéről egyelőre csupán Budán tudunk működéséről, de itt a toronyzenészek intézményét nem újították fel a töröktől való felszabadulás után. Véleményünk szerint a szabad királyi városainkban nem volt szükség a toronyzenészeknek ilyen testvéreletre, hisz a városi tanács saját zenészei lévén, éppen őket védte természetszerűleg másokkal szemben a városi tanács.

A szabad királyi városok zenei struktúrája modelljének Sopront tartjuk, amelynek zeneéletét monográfiánkban részletesen feldolgoztuk. A 17. század elejétől 1674-ig, az ellenreformáció győzelméig az *evangélikusok zenei együttese* — a toronyzenészek rendszeres közreműködésével — a zeneélet főbázisa. Gimnáziumukban — mint általában a többi város evangélikus iskolájában is — heti 3-4 óra jut a zene tanítására. A zenélés nivóját az Ausztriából ide menekült *Andreas Rauch*, majd *Psyllius Lukács* és *Wohlmuth János* zeneszerzők és orgonisták biztosítják. A század közepétől a jezsuiták iskolája riválisa lesz az evangélikusnak, elsősorban a zenés iskoladramák előadásában. Mivel a korai években a toronyzenészek a városi tanács tiltása miatt náluk nem szerepelnek, nagyobb ünnepeken a Nádasdyak és Esterházyak zenészei segítik ki együttesüket.

Ugyancsak az egyeduralmat élvező evangélikus együttes a zene főbázisa Kőszegen, a bányavárosokban, Lőcsén, Eperjesen, Bártfán, Kassán és a százszok városában: Besztercén, Nagyszébenben, Segesváron és Brassón. A 17. század közepén Lőcsén *Samuel Marckfelner*, Bártfán *Zacharias Zarewutivus*, Szepesváralján *Johann Schimbracky*, Nagyszébenben *Gabriel Reilich*, Brassón *Daniel Croner* zeneszerző és orgonista neve fémjelzi az európai nivójú és stílusú komponálást, ugyanakkor a korabeli európai repertoár műsoron tartását.

Csak Nagyszombatban — az esztergomi érsekeknek korabeli székhelyén — és Zágrábban a katolikusoké végig az egyeduralom. Az előbbi helyen a székesegyház, a jezsuiták gimnáziuma, valamint a Pázmány Péter által alapított, s a jezsuiták vezetése alatt álló egyetem zenészei — a toronyzenészek közreműködésével — folyamatos zeneéletéről gondoskodnak. Pázmány híres 1620-as alapítványából évi 550 forint jut a székesegyház zenészeinek. (Az is figyelemre méltó, hogy 1623 decemberében Bethlen Gábor fejedelem zenészei muzikálnak a jezsuitáknál, miként ugyanezen év júniusában a kolozsmonostori jezsuitáknál is!) — A zágrábi székesegyházban ugyan kizárólag gregoriánt énekelnek hagyományosan, de a Szent Márk-városteplomban és a jezsuitáknál az *európai többszólamú hangszeres zene* otthonos. 1674-ig viszont nincs szó egyeduralomról Pozsonyban: a társaskáptalan és egyúttal városplébánia, a jezsuiták és az evangélikusok zenekara — szintén a toronyzenészekkel együtt — gazdagítják a város zeneéletét. Az utóbbiaknál a Sziléziából menekült *Samuel Capricornus* értékes művei előadásával Pozsony zenéjének csúcspontját jelenti, aki diákkorában a soproni evangélikusok zenekarának is tagja volt. Stuttgartba való távozása után jóbarátja, *Kusser János* műveivel tovább

őrzi a muzsika elért szintjét. A pozsonyi királykoronázások alkalmával, 1563-tól kezdve, a toronyzenészek közreműködésével az udvari kórusé és zenekaré a főszerep. Ugyancsak ők a pozsonyi várban 1637-től operákat adnak elő, miként többször a Pálffy-palotában is.

Kolozsvárott a hangszeres többszólamúság a jezsuitáknál otthonos, akik a Báthoryak idejében 1605-ig egyetemet és szemináriumot vezetnek, majd 1615-től Kolozsmonostoron és 1660-tól újra a városban tanítanak. Az unitáriusok és reformátusok templomában és iskolájában viszont még *Apáczai Csere János* igazgatása idejében is a *nemzeti nyelvű gregorián és zsolnáréneklés* a zenélés kerete. Kolozsvár falai között azonban az erdélyi fejedelmek zenekara gyakran szerepelt fejedelmi beiktatások és egyéb ünnepek alkalmával. — Kassán az 1660-as évek érdekesek számunkra, mert — miként az Ungarischer Simpli-
cissimus is felfigyel rá — a német és szlovák evangélikusok, magyar reformátusok, az egri káptalan és a jezsuiták is egymás mellett működnek. A reformátusoknál a kolozsváriakhoz hasonlóan csak egyszólamú éneket, a többieknél — a toronyzenészek közreműködésével — színes hangszeres többszólamúságot figyelhetünk meg.

Mezővárosaink modelljének Győrt tartjuk, amelynek zenei monográfiáját szintén elkészítettük. Itt meg kell jegyeznünk, hogy zenei szempontból az általunk legnívósabbnak ítélt 12 várossal foglalkoztunk eddig, amelyekben mégsem élt a szabad királyi városi zenei struktúra. Természetesen a kevésbé nívós mezővárosok zenéjét is szándékunkban áll megvizsgálni.

Eddigi kutatásunk alapján három kísérleti típusra dolgoztunk ki példákat. 1. *Káptalani-püspöki típus*: Győr, Veszprém, Szombathely, Nyitra, Szepeshely, Nagyvárad; 2. *Világi földesúri típus*: Pápa, Sárospatak, Trencsén, Podolin, Privigye; 3. Az első két típustól elütő, *önálló típusnak nevezhető Debrecen* zenei adatait is összefoglaltuk. További kutatás bizonyára újabb típus felállítását is szükségessé teszi. Az első típusban a székesegyház együttese, ennek státusban levő zenészei biztosítják a folyamatos zenei életet és tanítják hangszeres zenére a polgárok gyermekeit is. Győrött és Szepeshelyen a jezsuiták együttese — a székesegyháztól függetlenül — önálló másik bázisa a zeneéletnek. Győrrel kapcsolatban arra is fontos utalunk, hogy az ország mecénása, Széchényi György püspök 1684-ben hozza létre a Pázmányéhoz hasonló híres zenei alapítványát, amelynek kamataiból a 19. század elejéig a győrieken kívül a szombathelyi és soproni zenészek is részesültek. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik az *első vizizene* adatunk 1680-ból, amikor a jezsuita diákok a Rábán úszó hajócskából zenével szórakoztatták püspöküket, kollégiumuk alapítóját — Buda felszabadulása előtt hat évvel, Händel és Bach születése előtt öt évvel! Nagyváradon a káptalani iskola és a székesegyház együttese 1566-ig, a jezsuiták zenekara is csak 1583–1606-ig működhet. Hangszeres többszólamúságról ezekben az években lehet szó e városban, mert az 1561-től fennálló nívós református iskolában és templomban a többszólamú zene nem találhat otthonra.

A második típusban a zeneélet nivója és stílusa lényegében az ott élő *főúri család igényétől függ*. Sárospatakon a Perényiek, majd a Rákócziak idejében 1561-től már a kálvini szellem uralkodik. A puritánus *Lorántffy Zsuzsanna* igen nívós iskolájából és templomából nem csupán a hangszeres többszólamúságot, de a nemzeti nyelvű gregoriánt is számúzi, holott férje, I. Rákóczi György fejedelem támogatásával 1636-ban jelenik meg Gyulafehérvárott az Öreg Graduál. 1651-ben *Comenius* is hiába jelöli meg tantervében a délutáni

órákat a hangszeres zene tanítására, álma csak egy századdal később valósul meg. (Ugyanakkor a sárospataki Rákóczi várban természetesen él a hangszeres zene, mert ez a korabeli főúri környezetben elengedhetetlen volt!) *Báthory Zsófia* viszont a jezsuiták letelepítésével és iskolájukkal nemcsak az ellenreformáció győzelmét készíti elő, de a többszólamú hangszeres zene kivirágzását is. Zenészeiket I. Rákóczi Ferenc muzsikusi gyakran kísérették. Trencsénben az *Illésházy család* evangélikus, majd katolikus tagjai a reformáció és ellenreformáció ellentétét élezik ki, de zenei szempontból hatásuk végig pozitív: az evangélikusoknál is, majd a 17. század közepétől a jezsuitáknál is többszólamú hangszeres zene él, sőt együtteseik egymást nagyobb ünnepeken kísérik! — A 17. század közepétől Podolinban a lublói várban székelő lengyel sztarosztá, Privigyén a hajmóci vár urai, a Pálffyak biztosítják a piaristák működését és gazdag többszólamú zenét templomban és iskolában. Az utóbbi városban 1670-től a plébánia zenei élete is a piaristák irányítása alatt áll. — Pápán az Enyingi Török, majd a Nyáry család jóvoltából a 16. századtól jól működő református iskolát tartanak fenn, amelyben a nemzeti nyelvű gregorián ugyan él, de a többszólamú zene nem. A 17. század közepén, az Esterházyak korszakában már a pálosok is iskolát nyithatnak, sőt a ferencsek is visszajöhetnek. A többszólamú hangszeres zene így újra zavartalanul élhet a városban.

Harmadik típusunk egyelőre egyetlen példája Debrecen: földesúri uralomtól mentes, csupán az erdélyi fejedelem alá tartozik, így önálló életet élhet. A református városi tanács dönt a muzsika kérdésében is. A templomban és iskolában sok szó esik éneklésről, de csak egyszólamúról. A hangszereket még a polgárok köréből is száműzik. Ám éppen a városi tanácsnak oly sok tiltó rendelkezése arra utal, hogy a diákok és polgárok ragaszkodnak legalább a szórakoztató zenéhez, még büntetések árán is!

Városainkban működő zenészeink műveit általában ismerjük. A *Musicalia Danubiana*, az MTA kiadvány sorozata folyamatosan mind szélesebb közönség részére is hozzáférhető lesz. Eddig Andreas Rauch, Zacharias Zarewutius, az 1635-ből való Eperjesi Graduál, a magyar nyelvű többszólamú anyag legelső forrását adtuk ki. Ugyanakkor Szlovákiában Samuel Capricornus, Johann Schimbracky, Samuel Marckfelner művei és közös kiadásban a Vietórisz-kódex, Romániában pedig Gabriel Reilich művének kötete jelent meg. Kiegészítik az értékes sorozatot a Szlovákiában és nálunk is megjelent hanglemezek.

A felsorolt zenészek és a toronyzenészek működése által fémjelzett városi zeneélet adatai arra utalnak, hogy polgárságunk zenéje a 16–17. században — főleg a szabad királyi városokban, de jó néhány mezővárosban is — elérte a főúri rezidenciák, sőt az erdélyi fejedelmi udvar szintjét, amelynek zenéjét másutt szintén összefoglaltuk. A korabeli muzsika e szintén fontos bázisaival városaink élénk kapcsolatban állottak levelezés, zenészek meghívása és cseréje által. De bármennyire is örülünk annak, hogy a korszak városi, főúri és fejedelmi udvari zenéjét mindjobban értékelhetjük, mégsem látjuk egyelőre bizonyítottan, hogy egy szinten állottak a Mátyás- és Jagelló-kori budai királyi udvar zenéjével, amelyről 1541-ben, Buda eleste után végleg le kellett mondanunk.